

QARAQALPAQ TILINDEGI SÚWRETLEW ÓNERI TERMINLERININ TEMATIKALÍQ TOPARLARI

Seytmuratova Ariwxan Ajiniyazovna

*Ózbekstan Respublikasi Ilimler akademiyasi Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti tayanish
doktoranti*

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ КАРАКАЛПАКСКИХ ТЕРМИНОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Сейтмуратова Арухан Ажиниязовна

*Докторант Каракалпакского научно-исследовательского
института гуманитарных наук Каракалпакского отделения
Академии наук Республики Узбекистан*

THEMATIC GROUPS OF VISUAL ART TERMS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Seytmuratova Ariwxan Ajiniyazovna

*Doctoral student of Karakalpak Research Institute of Humanities of
Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of
Uzbekistan*

[ariuseymuratova@
gmail.com](mailto:ariuseymuratova@gmail.com)

Annotaciya: Súwretlew óneri terminlerin úyreniw barısında, álbette, terminologiyalıq sistemanın qáliplesiwi, rawajlanıwı, sonıń menen birge terminlerdiń lingvistikalıq qásiyetlerin úyreniw zárúrli esaplanadı. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi súwretlew óneri terminleri tematikalıq toparlarǵa bólip analizlendi. Bul bolsa súwretlew óneri terminleriniń mánilerin ele de anıq túsiniwge óziniń úlken tásirin tiygizedi.

Tayanish túsiniqler: leksikalıq sistema, semantikalıq maydan, leksika-tematikalıq topar, súwrettiń túrine baylanışlı terminler, sızw usıllarına baylanışlı terminler, súwrettiń detallarına baylanışlı terminler, reńli súwretke baylanışlı terminler, grafikaga baylanışlı terminler, músinshilikke baylanışlı terminler.

Аннотация: В процессе изучения терминов изобразительного искусства, безусловно, необходимо исследовать формирование и развитие терминологической системы, а также лингвистические свойства терминов. В данной статье термины изобразительного искусства в каракалпакском языке анализируются по тематическим группам. Это способствует более четкому пониманию значений терминов изобразительного искусства.

Ключевые слова: лексическая система, семантическое поле, лексико-тематическая группа, термины, связанные с видами изображений, термины, связанные с техниками рисования, термины, связанные с элементами изображения, термины, связанные с цветной живописью, термины, связанные с графикой, термины, связанные со скульптурой.

Abstract: In the process of studying fine arts terminology, it is undoubtedly necessary to examine the formation and development of the terminological system, as well as the linguistic properties of terms. This article analyzes art terms in the Karakalpak language by categorizing them into thematic groups. This approach significantly contributes to a clearer understanding of the meanings of fine art terms.

Key words: lexical system, semantic field, lexico-thematic group, terms related to types of artwork, terms related to drawing techniques, terms related to image details, terms related to color in art, terms related to graphic arts, terms related to sculpture.

KIRISIW

Áyyemgi zamanlardan berli Orta Aziya hám Shıǵıs Evropada jasap kelgen qaraqalpaq xalqı dúnya mádeniyatına óziniń belgili úlesin qostı. Qaraqalpaq kórkem-óneri menen mádeniyatında Aral átirapın, Oraylıq Aziya, Qubla Sibir, Volga-Ural boyların, Arqa Kavkaz, Jaqın Shıǵıs elleri menen áyyemnen kiyatırǵan hár túrli qatnasıqlardıń izi saqlanǵan. Búgingi kúnge deyin saqlanıp kelgen mádeniy miyaslarǵa qarasaq, orta ásirlerde jasaǵan xalıqlar menen qaraqalpaqlardıń hár túrli qatnasta bolǵanlıǵın sezemiz. Sonıń menen birge qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı hám kórkem-óneri óziniń basqa xalıqlarda tákirarlanbas belgilerine iye. Ol belgiler xalıqtıń áyyemnen kiyatırǵan negizgi úlgeriniń saqlanıwı, ol úlgeriler sırtqı hám ishki ekonomikalıq, mádeniy estetikalıq diniy hám t.b tásirlerdiń nátiyjesinde birqansha ózgerislerge túsip rawajlanıwı arqasında qalıplesken.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODOLOGIYA:

Súwretlew óneriniń aldınǵı úlgeri áyyemgi mádeniy orınlar bolǵan úlken Soǵdiana (Zarafshan) hám Qashqadarya átirapları (Baktriya), Surxandarya, arqa-batıs Tájikistan, Shıǵıs Awǵanstan (Parfiya), Túrkmennıń Ashxabad wálayatı, qubla-shıǵıs Iran (Choch), Sırdaryanıń ortası, házirgi Tashkent wálayatı, arqa Qazaqstan, sonday-aq áyyemgi Xorezm, áyyemgi Fergana aymaqlarında payda bolǵanın kóremiz. Atababalarımız tariyxı bizden qansha uzaq bolmasın, bizler menen olardı baylanıstırıp turǵan názik kópirliler bar. Ol da bolsa olar jaratqan ájayıp óner úlgeri, olardıń mánawiy qádiriyatları, ulıwma dúnyaqaraslarında insaniyat oy-pikiriniń úziksiz rawajlanıwına óz tásirin kórsetip kelgen túsiniqleri hám bilimleri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da zamanagóy súwretshi – oqıtıwshılardıń hár tárepleme rawajlanıwında ótmishtegi bunday miyas úlgerinen xabardar bolıp turıwımız, tálim barısında olardan tek ótmish estelikleri sıpatında ǵana emes, al, stillik jetiliske qurallar sıpatında da paydalanıwımız múmkin. Súwretlew óneri tariyxında xalıqlardı baylanıstırıp turǵan Ullı Jipek jolınıń da tásiiri úlken bolǵan. Xalıqlar arasındaǵı sawda-satıp qatnasıqları, olardıń buyımları hám túrli ásbap-úskenerleri, qımbat bahalı óner úlgeri arqalı ótiwi nátiyjesinde súwretlew óneriniń rawajlanıwına

alıp keliwi tábiyiy bir jaǵday edi. Ullı Jipek jolı arqalı xalıqlar arasındaǵı baylanıs súwretlew óneriniń tek rawajlanıwına tásir etip qalmastan, bir-birinen shıray alıp, bayıp barıwına da sebepshi bolǵan.

Hár bir tildegi sózler óz ara baylanıslı hám tildiń nominativ sisteması quramına kiredi. Qálegen tildiń leksikalıq sisteması semantikalıq maydanlardıń (SM) jıynaǵınan ibarat bolıp, al óz gezeginde leksika-semantikalıq (LST) hám leksika-tematikalıq (LTT) toparlarǵa ajratıladı.[1] Hárqanday tildiń leksikasın tematikalıq toparlarǵa bólip izertlew házirgi waqıtta tiykargı ilimiy metodlardan bolıp esaplanadı[2].

NÁTIYJELER:

Kásiplik leksika sistemalarındaǵı leksikalıq birlikler ishinde birqansha jaqsı izertlenilgen leksika-tematikalıq topar, leksika-semantikalıq topar sıyaqlı sistemalarǵa bólinedi. Ulıwma til biliminde leksikanı toparlarǵa bóliw tendenciyası ámelde bolıp al «tematikalıq topar» dep ataladı.

E.Begmatovtıń miynetinde [3] leksikalıq baylıqtı tematikalıq toparlarǵa ajratıp úyreniwdiń qolaylıqları, basqasha izertlew usıllarınan ayırmashılıqları keń hám isenimli túrde bayanlanadı. Al, sózlerdi tematikalıq toparlarǵa ajratıw sózlik baylıqtı sistema sıpatında úyreniwdiń usıllarınan biri ekenligin júdá durıs atap kórsetken. Sonday-aq, túrkiy tillerdiń leksikalıq qatlamları, terminologiyalıq sistemaları izertlenilgen bir qatar miynetlerde tematikalıq klassifikaciya dan paydalanılǵan. R.Saparova óz miynetinde bılay dep jazadı: «Sistem leksikologiyaning taraqqiyot bosqichi sózlarnı tematik va leksik-semantik guruhlarga birlashtirib, manonı tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish bilan xarakterlanadı»[4].

Súwretlew óneri terminlerin úyreniw barısında, álbette, terminologiyalıq sistemaniń qalıplesiwi, rawajlanıwı, sonıń menen birge terminlerdiń lingvistikalıq qásiyetlerin úyreniw zárúrli esaplanadı. Terminologiya, termin, terminosistema atamalarınń teoriyalıq analizinde termintanıwshı ilimpazlardıń usı tarawdaǵı ilimiy miynetleri úyreniledi.. Terminologiya - lingvistikada qandayda bir ilim tarawına tiyisli bolǵan arnawlı túsiniq hám atamalardı anlatıwda qollanılatuǵın sóz hám sóz dizbekleriniń kompleksi. Terminologiya hárqanday milliy tildiń ǵárezsiz sektori bolıp,

kásiplik iskerlik penen bekkem baylanıslı. Dúnya júzinde terminler boyınsha alıp barılğan izertlewlerde terminologiyağa qandayda bir tarawğa tiyisli bolğan bilimler jıyındısı tiykarında payda bolatuğın terminler toplamı retinde, terminosistemağa bolsa terminlerdi tártipke salıwshı hám olar ortasındağı baylanıstı kórsetip beriwshi túsiniq retinde qaraladı.[5] Bizge belgili, hárbir tildin ózine tán leksikası bar bolıp, onın tiykarğı qásiyetlerinen biri qollanıw sheńberiniń sheklengenligi bolıp tabıladı. Arnawlı leksika tek sol taraw wákilleri tilinde qollanıladı hám olardıń ózine ǵana túsiniqli boladı. Súwretlew óneri salasında da ápiwayı adamlar túsiniwi qıyın bolğan arnawlı birlikler bar: *gorelyef, aksonometrik proekciya, freska, barelyef, ólshew perspektivasi, ofort, ksilografiya hám basqalar.*

Kóp jıllar dawamında terminologiya tarawı menen shuǵıllanğan lingvist alım T.L.Kandelaki terminge tómendegishe táriyip bergen: “Termin degende, tiyisli túsiniqler sistemasındağı óz mánisin anıqlaw ushın definiciyalanıwın talap etetuğın sóz yamasa sóz birikpesi túsiniledi” [6].

Haqıyqattan da, termin arnawlı túsiniqtı ańlatadı. Soǵan qaramay, til biliminde hárqıylı tartıslı máseleler bar: nominativ funkciya kóplegen erkin mánisli sózlerge tán, bul jaǵdayda terminologiyalıq leksikanıń onnan ayırmashılıq tárepi bolmaydı, solay eken, bul belgi termin ushın tiykarğı hám birden-bir bola almaydı, onın differencial belgisi bolıp xızmet etpeydi.

Tilshi ilimpazlar terminlerge tán eń tiykarğı qásiyetler menen bir qatarda olarǵa qoyılatuğın talaplardı da belgilep bergen. Terminlerge tán norma talapları eń dáslepki ret rus terminologiyalıq mektebiniń tiykarın salıwshısı D.S.Lotte tárepinen belgilengen edi. Bular: sistemalıq, terminniń kontekstke baylanıslı emesligi, qısqaqlıq, tolıq hám salıstırmalı bir mánililik, ápiwayılıq hám túsiniqlilik, terminlerdin qollanılganlıq dárejesi.[7]

Rus til biliminde yakut hám rus súwretlew óneri terminleri boyınsha izertlegen ilimpaz S.V.Ivanova óziniń “Способы образования терминов изобразительного искусства в якутском языке” [8] atlı maqalasında súwretlew óneri terminlerin tematikalıq jaqtan:

- súwretlew óneriniń túr hám janlarına baylanıslı terminler
- súwretlew óneriniń kórkemlew qurallarına baylanıslı terminler

- súwrettiń túrine baylanıslı terminler
- sızıw usıllarına baylanıslı terminler
- súwrettiń detallarına baylanıslı terminler
- súwretlew ónerinde paydalanılatuğın ásbap-úskenerge baylanıslı terminler

dep altı toparǵa bólgenligin kóriwimizge boladı.

Ayrım pikirlerden kórinip turǵanıday, leksemalardı leksika-semantikalıq kózqarastan yaki tematikalıq kózqarastan izertlegende leksikanıń sistemalıq qásiyetin ashıp beredi. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq qatlamları, ásirese terminologiyalıq sistemaları analizlengen bir qatar jumıslarda tematikalıq klassifikaciyalaw usılınan keń paydalanılğan.

Til iliminde ádette sózlik quramdı klassifikaciyalawda hár túrli jaǵdaylar esapqa alınıp kiyatır. Mánili sózlerdi ańlatatuğın predmetlerdin tiplik ózgesheliklerine sáykes olardı lesika-semantikalıq, tematikalıq hám t. b. toparlarǵa ajratıp qaraladı. Mine usınday kóplegen turmıs tarawı, joqlıq iskerliginiń belgili bir arnawlı shaqapshaları ishinde payda bolğan túsiniqlerge baylanıslı atamalar sol tarawǵa sáykes tematikalıq toparlardı quraydı. Olardıń hárbir toparı, mánilik xarakteri, qabıl etiliwi, jasalıw ayırıqshalıqları hám qollanılwı jaǵınan basqa toparlardan ayırıladı. Demek, sózlerdi klassifikaciyalaw eń birinshi gezekte, tematikalıq principke tiykarlanıwı maqsetke muwapıq keledi. Usi kózqarastan qaraqalpaq tilindegi súwretlew óneri terminlerin hár túrli tematikalıq toparlarǵa bólip qarawǵa baladı.

TALQÍLAW:

Súwretlew óneri – kóz benen kórgenlerdi qabıl etip túsiniw hám kózge kórinip turǵan dúnyanın kórinisin tegislikte hám keńislikte sáwlelendiriw, sonday-aq qanday da bir qattı tegislikke jaǵılğan boyawlar járdeminde jaratılatuğın kórkem óner túrleriniń biri esaplanadı.

Qálegen tilde leksika semantikalıq toparlarǵa bólip izertlew arqalı ondağı sistemalıq anıqlanadı hám sol arqalı belgili bir nızamlıqlar ashıladı. Izertlewdiń bul usılı házirgi dáwirde tiykarğı ilimiy metodlardan esaplanadı. Belgili bir tarawǵa tiyisli terminlerdi tematikalıq toparlarǵa ajratıp úyreniwdiń ózine tán ózgeshelikleri bar. Qálegen bir tarawǵa tiyisli terminlerdi tematikalıq toparlarǵa bóliw birinshiden bul taraw terminleriniń ulıwma baylıǵın anıq kórsetiwde, ekinshiden olardıń jasalıw modellerin anıqlawda hám terminlerdin leksika-

semantikalıq tárepten óz ara baylanısın ashıp beriwde úlken xızmet atqaradı [9].

Qaraqalpaq tilindegi súwretlew óneri terminlerin úyrene otırıp, olardı tematikalıq jaqtan úsh toparǵa bólip qaraymız.

1. Reńli súwretke baylanıslı terminler
2. Grafikaǵa baylanıslı terminler
3. Músinshilikke baylanıslı terminler

Súwretlew óneri terminlerin bunday toparlarǵa bólip úyreniw súwretlew óneri tariyxın, súwretlew óneri tilin, sonday-aq bul tarawda qollanılatusın terminlerdiń mánisin ele de tereńirek úyreniwde úlken áhmiyetke iye. Óytkeni, sózlerdiń tematikalıq toparları leksika-semantikalıq sóz toparlarına qaraǵanda órisi júdá keń, sebebi qanday da bir tematikalıq toparlarǵa hár túrli sóz toparlarına jatatusın sózler kiretuǵın bolsa, leksika-semantikalıq sóz toparları bir ǵana sóz toparına kiretuǵın atamalardan quraladı. Mısalı, *axromatikalıq reńler, garmoniya, kontrast, panno, palitra, jariqlıq, say, reń, qızıl, qara, aq* – súwretlew óneri terminleri tematikalıq jaqtan bir toparǵa yaǵnıy reńli súwret óneri terminleri toparına kiredi, al leksika-semantikalıq jaqtan alıp qaraytuǵın bolsaq aq, qızıl, qara- reń túrlerin bildiriwshi atamalar.

JUWMAQ:

Túrkiy til biliminde kásiplik leksikaǵa baylanıslı izertlewlerde sózlerdi belgili bir temalar boyınsha toparlarǵa bólip, olarǵa lingvistikalıq tallaw jasawda hár túrli terminler qollanılıp kelmekte. Máselen, leksikalıq toparlar, sózlerdiń tematikalıq bóliniwi, leksika-tematikalıq toparlar, tematikalıq toparlar. Bizińshe, terminlerdiń tematikalıq toparları degen termindi qollanıw maqsetke muwapıq boladı.

Juwmaqlap aytqanda, súwretlew óneri terminlerin birneshe toparlarǵa bólip úyreniw

olardıń mánisin ele de anıqlawǵa hám leksika-semantikalıq ózgesheliklerin tereń úyreniwge úlken jol ashıwı sózsiz.

Ádebiyatlar:

1. Хожанов М. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2019. 3-б
2. Мусаева К.М. Лексикология тюркских языков. –М. 1984. 4-5 б
3. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985. 120-б.
4. Сафарова Р. Лексик-семантик мунасабатнинг турлари. Тошкент, 1996. 4-б.
5. Гринев-Гриневиц С. В. Терминоведение. – М.: Академия, 2008. – 9 с.;
6. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1968. – 180 с.;
7. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М.: Наука, 1977. – 7 с.
8. Иванова С.В Способы образования терминов изобразительного искусства в якутском языке. Источник Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2020. Том 13
9. G.Dosjanova. Qaraqalpaq tilinde úy buyımları atamalarınń semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri. Nókis., 2021-j, 6-bet.

